

Jaroslav Vaculík, Naďa Valášková: Vyslanci české kultury na Ukrajině

Pro účely této konference byla jsem požádána, abych představila referát kolegy Jaroslava Vaculíka z Brna, který bohužel již není mezi námi. Uvedu některé pasáže z jeho referátu s názvem Češi na Ukrajině v letech 1868-1917 a připojím několik poznámek o jejich dalších osudech.

Autor jako přední znalec Čechů na Ukrajině, zejména v Jihozápadním kraji, práci rozdělil do dvou částí: 1. „Venkovská kolonizace“ a 2. „Městská kolonizace“. Větší pozornost autor věnoval venkovské kolonizaci, která byla v uvedených letech výrazněji početná, než tomu bylo v případě Čechů v ukrajinských městech a celkově i v rámci carského Ruska.

K vystěhovalství z českých zemí ve druhé polovině 19. století česká politická reprezentace zastávala nejednoznačný postoj. Vnímala ho jako oslabování české populace na domácí půdě, ale zároveň chápala sociální problémy, které k vystěhovalství vedly. Pod vlivem velké vystěhovalcké vlny do Ameriky vznikla ve 2. polovině 19. století myšlenka směřovat českou emigraci více do slovanských zemí, kde by Češi posílili Slovany a neztráceli svou národnost ve prospěch německého či anglosaského etnika. Bylo to především Rusko, kde došlo v roce 1861 ke zrušení nevolnictví a kde carské úřady měly zájem i o zahraniční kolonisty, kteří by osídlili rozsáhlá území hlavně na Dálném východě, na Kavkaze a v souvislosti s polským povstáním roku 1863 také v Jihozápadním kraji, který zahrnoval tři gubernie - Kyjevskou, Volyňskou a Podolskou gubernii. Zdroj kolonistů byl hledán hlavně na Balkáně mezi pravoslavnými Srby a Bulhary, kteří by postupně splynuli s domácím obyvatelstvem (na rozdíl od Němců, kteří byli ekonomicky úspěšnější, ale vytvářeli nežádoucí enklávy). Pozornost byla obrácena i na Čechy. Byl vytvořen projekt přesídlení Čechů na Dálný východ, ale ne z českých zemí, ale Čechů, kteří se vystěhovali do Ameriky. V roce 1862 do oblasti Amuru a Ussuri na Dálném východě odjeli dva čechoameričtí novináři zjistit místní poměry, avšak tento projekt druhotné migrace se nerealizoval.

Nejpříjemnější podmínky pro přesídlení a nákup půdy se vytvořily ve Volyňské gubernii, kde polští statkáři po potlačeném polském povstání v roce 1863 levně prodávali půdu. Autor pozornost věnoval průběhu agitace, náborovým podnikatelským aktivitám v Čechách, práci zprostředkovatelů, kteří za vklady zájemců o půdu nakupovali půdu od polských majitelů na Volyni a kde se vytvořilo téměř kompaktní české převážně zemědělské osídlení.

Při prvním sčítání lidu v Rusku v roce 1897 k Čechům se přihlásilo 50.385 osob. Z toho ve Volyňské gubernii se k Čechům přihlásilo 27.670 osob. Z existenčních důvodů 92 % Čechů mělo již ruské občanství a 2.147 rakouské. Nejvyšší gramotnost podle národnosti (dle mateřského jazyka) byla na Volyni u Čechů – téměř 60 %; většina z nich uměla číst a psát pouze česky.

Po překonání těžkých počátečních let čeští zemědělci začali postupně prosperovat. Lepším obděláváním půdy, dokonalejší orbou, hnojením atd. dosahovali vyšších výnosů, což místní obyvatelstvo pozorovalo s údivem. Češi zaváděli pěstování píce a brambor, rozšířili pěstování chmele. Používali více zemědělských strojů, stavěli mlýny, cukrovary, pivovary, konzervárny atd. Zakládali Čtenářské besedy, divadelní a pěvecké spolky, hudební kapely, hasičské sbory a sokolské jednoty. Svou pracovitostí a svými dovednostmi Češi dosahovali lepších hospodářských výsledků než místní obyvatelstvo. To mělo možnost přejímat od Čechů nové poznatky a postupy v hospodaření. Vesnice, ve kterých žili Češi, vynikaly svou úpravností a pořádkem. Češi byli přínosem jak po stránce hospodářské, tak i kulturní. V ruském tisku Vilenskij vestnik byl v roce 1891 uveřejněn příspěvek o Čechách, v němž se psalo, že Češi dokázali nejen zbohatnout, ale stali se i „osvětiteli“ země. Část Čechů z Volyňské gubernie, hlavně řemeslníci, migrovala do ukrajinských měst, ale i dále do Ruska – do Petrohradu, Moskvy atd.

Městská kolonizace na Ukrajině směřovala především do Kyjeva, Charkova a na jih Ukrajiny do Oděsy. J. Vaculík se soustředil na Kyjev, kam jednotlivci – zástupci zahraničních firem, obchodníci a domácí učitelé – přijížděli již v 1. polovině 19. století. Hlavní proud českých přistěhovalců byl tam na přelomu 19. a 20. století, kdy přijížděli

kvalifikovaní dělníci, železničáři, technici, podnikatelé, úředníci, hudebníci atd. Na začátku 20. století žilo v Kyjevě na pět tisíc Čechů, z nichž 400 bylo majitelů průmyslových a obchodních firem. Kyjev byl centrem společenského života Čechů v Jihozápadním kraji. Jednou z nejlépe prosperujících továren v Kyjevě byla největší strojírna na Ukrajině českého podnikatele Ing. Josefa Křivánka a slévárna, kde větší podíl měli jeho synovci – bratři Nejedlých. J. Křivánek vložil kapitál do krachující firmy Jakova Gertnera, dal tam přistavět nové budovy, postavit železniční spojku na Jihozápadní dráhu a zvýšil produkci. Křivánkova firma a další čeští podnikatelé postavili v Rusku velký počet cukrovarů, rafinérií, pivovarů, mlýnů atd., v nichž zaměstnávali kromě místních obyvatel také stovky Čechů. Před začátkem první světové války bylo v Kyjevské gubernii již 7598 Čechů. Mnohé malé podniky zakládali také řemeslníci nejen ve městech, ale i na venkově. O aktivitách Čechů v Kyjevě psali také potomci Čechů v Kyjevě – manželé Muratovi v knize *Osudy Čechů v Rusku, 19.-20. století. Cesta z Kyjeva do Vladivostoku* (Praha 2017).

Určitý přehled o působení části Čechů a Slováků před rokem 1917 v Rusku poskytuje seznam, který sestavil Alois Pospíšil, činný v českých spolcích v Kyjevě. Seznam vycházel na pokračování v časopise *Naše zahraničí* v letech 1925-1926 pod výstižným názvem: *Československá duševní armáda na Rusi*. (Seznam českých učitelů, profesorů a jiných pracovníků, kteří působili v Rusku do státního převratu). Byl seznam není úplný, podařilo se mu zaznamenat na 770 osob, jejich jména a příjmení, místa, kde působili a povolání. Z ukrajinských měst je tam kromě Kyjeva, například Charkov, Oděsa, Poltava, Nižin a řada lokalit ve Volyňské gubernii. I když čeští pedagogové působili hlavně v ruských školách, byli to lidé, kteří šířili vzdělanost, osvětu i českou kulturu. A byli to také oni, z nichž někteří zůstali na Ukrajině i po občanské válce v Rusku a ani jim se nevyhnuly perzekuce (známý byl zejména proces s českými učiteli v 30. letech minulého století).

Řadu informací lze čerpat také například z knihy pedagoga Fedora Kovaříka: *Zážitky a dojmy ruského Čecha za carství* (Praha 1932), kterému se podařilo dostat do Čech v roce 1919.

První světová válka a následné události znamenaly výrazné změny, mnoho utrpení i v životě Čechů v Rusku. Češi, na které se vztahovala povinnost vojenské služby po vyhlášení války Rakousko-Uherska Rusku, museli se vrátit do Čech a nastoupit do armády. Ti, kteří byli občany Rakousko-Uherska, ocitli se v Rusku v pozici příslušníků nepřátelského státu, na které se vztahovala řada restriktivních nařízení a zákonů. Zejména na Volyni část Čechů měla již ruské poddanství, přesto místní úřady někdy zabavovaly jim majetky nebo je vysídlovaly z jejich domovů. Pomoc poskytovaly české spolky, které se snažily o nápravu křivd.

V Rusku byly zřízeny komise, které sledovaly podniky, jejichž majitelé či akcionáři podílníci byli příslušníci nepřátelských států, tj. Německa, Rakousko-Uherska, Turecka a Bulharska. Jejich práva byla výrazně omezována, což se týkalo i Čechů. O průběhu války, o „České družině“ – která se formovala v Kyjevě, o českých legiích v Rusku, do kterých vstupovali Češi z řad civilního obyvatelstva, tak i čeští zajatci a vojáci, existuje již bohatá literatura. O osudech jednotlivců a jejich rodin se dovídáme i z memoárové literatury například o tom, jak leckdy za dramatických okolností opouštěli své majetky a prchali do Čech, aby si někteří z nich zachránili jen holé životy. Podle zprávy přednosta repatričního oddělení majora Václava Housky, kterou přednesl na zasedání branného výboru senátu, bylo do dubna 1921 repatriováno z Ruska 198.510 československých příslušníků, z toho na vojenské části (legie) připadalo 89.720 osob, další tvořili zajatci a civilní osoby, včetně žen a dětí (Československý legionář, 24. června 1921, č. 26, s. 2).

Po návratu do Československa navrátilci z Ruska založili v Praze organizaci, která kromě jiného shromažďovala údaje o jejich majetkových ztrátách. V časopise Naše zahraničí z roku 1923 v článku Ztráty Čechoslováků v Rusku (str. 141) se uvádí, že ztráty na hotových penězích, vkladech, pohledávkách, zboží, strojích, na domácím zařízení atd. činí téměř 3 miliardy korun, z toho na Ukrajině téměř 800 milionů a v Kyjevě na 350 milionů korun. A redakce dále uvedla: „Čísla tato jsou nejlepším dokladem toho, jak významné hospodářské postavení naši krajané před válkou v Rusku měli.“

Meziválečné období. Kvůli poválečným hospodářským problémům Československá vláda nebyla příliš nakloněna hromadnému návratu Čechů a Slováků ze Sovětského svazu a rovněž z Polska hlavně ze západní Volyně, která byla od roku 1921 součástí Polska. Předseda vlády Karel Kramář konkrétně zmínil například Čechy z Volyně, aby zůstali na svých majetcích, kde mají zajištěnou obživu a neprodávali je, neboť získané peníze zde nemají valnou hodnotu. Byla zvolena taktika pomoci krajanům v jejich dosavadních domovech.

Československo pomáhalo nejen krajanům, ale zejména v letech 1921-1922 (kdy v Rusku se šířil hlad) se do tzv. Pomocné akce hladovějícím zapojila Československá vláda i různé organizace a spolky. Československé ministerstvo zahraniční poslalo do Ruska několik transportů s desítkami vagónů potravin, ošacení, obuví, osiva atd. (pomoc nesměla být poskytována ruské inteligenci a duchovenstvu; pomáhalo se tajně). Tato pomoc směřovala také k Čechům zejména na jižní Ukrajině, kde situace byla obzvlášť obtížná. Pro české děti z Ukrajiny a z Ruska byly organizovány rovněž ozdravné pobyty v Čechách. Aby pomoc pro krajanů byla trvalejšího charakteru, v roce 1923 Československo podepsalo dohodu s SSSR o vývozu zemědělských strojů z Československa pro česká úvěrová družstva v SSSR.

Jak jsem zmínila, po první světové válce, v roce 1921 Volyňská gubernie byla rozdělena – větší západní část, kde žilo nejvíce Čechů, připadla Polsku a východní část s centrem v Žitomiru zůstala v Rusku, resp. v sovětské Ukrajině. Život Čechů v meziválečném období se v obou částech Volyně vyvíjel v odlišných politicko-hospodářských poměrech. V západní části Volyně se rozvíjelo soukromé zejména zemědělské podnikání a Češi byli hodnoceni jako pracovití, úspěšní hospodáři. Udržovali poměrně intenzivní vztahy s Československou republikou, zejména nákupy zemědělských strojů, knih, časopisů atd. Ve východní Volyni, jakož i v celém Sovětském svazu, došlo ke znárodňování, kolektivizaci, hladomoru a represím, které se nevyhnuly ani Čechům.

Po určitém politickém a hospodářském uvolnění v sovětských podmínkách v 20. letech (v rámci vyhlášení Nové ekonomické politiky – NEPu v r. 1921) bylo například

povoleno menšinové školství. Avšak v roce 1937 menšinové školy byly zrušeny a rovněž i Český kyjevský učitelský institut. Podle všesvazového sčítání lidu v r. 1926 k české a slovenské národnosti se hlásilo 27.100 sovětských občanů, z toho 15.905 Čechů a Slováků žilo na Ukrajině, nejvíce na Volyni (ale údaje jsou bez západní části Volyně, která od r. 1921 patřila Polsku).

Zdálo by se, že v meziválečném období, s množícími se informacemi o velkých hospodářských problémech v Sovětském svazu, příliv Čechoslováků tam zcela ustane. Ale nezaměstnanost v Československu, hospodářská krize, omezování počtu přistěhovalců do USA i propaganda o možnostech podnikání na bázi družstva či komuny, vyvolaly určitý zájem o působení v Sovětském svazu, i když se nejednalo vždy o vystěhovalectví. Podle zprávy sovětské komise pro přistěhovalectví k 1. srpnu 1924 v SSSR působilo 17 přistěhovaleckých komun a družstev v počtu 2.067 osob. Byli to přistěhovalci z Bulharska, Holandska, Maďarska, Švýcarska, Německa, Finska, Rakouska, Turecka, USA a Kanady (některá družstva byla organizována mezinárodním dělnickým výborem). V letech 1923-1929 odjelo 7 družstev z Československa, které však působily mimo Ukrajinu a po několika letech se rozpadly.

Jednotlivce, kteří chtěli hledat práci v Sovětském svazu, např. redakce časopisu Vystěhovalec – Orgán Sdružení zahraničních spolků československých v Praze z 15. března 1935 - upozorňovala, že výjezd do SSSR za účelem hledání práce se nepovoluje. Je potřeba předem zajistit si práci u příslušných sovětských orgánů a připomněla, že "sověti mají zájem jen o odborné pracovníky s výtečnou kvalifikací". Část přistěhovalých cizinců, včetně Čechů, kteří už v sovětských podmínkách pracovali, se kvůli nevyhovujícím hospodářským a politickým poměrům vracela do vlasti. Některým se to z různých příčin nepovedlo. Např. zatýkání se nevyhnulo ani Čechům. Někteří byli obviněni z údajného vyzvědačství a označeni za nepřátele lidu.

Uvedu ještě údaje o sčítání lidu v SSSR před druhou světovou válkou v roce 1939. K české a slovenské národnosti (příslušníci obou národností byli sčítáni společně) se

přihlásilo 27.081 sovětských občanů. V údajích za jednotlivé svazové republiky byli Češi a Slováci zahrnuti do skupiny „ostatní“; jen u Žitomirské oblasti na Volyni, kde jich bylo nejvíce, byl uveden počet téměř 6 tisíc Čechů a Slováků. Z údajů o vzdělání příslušníků jednotlivých národností Češi a Slováci patřili k nejméně vzdělanějším. Z celkového počtu Čechů a Slováků nad 9 let bylo 96,3 % gramotných. Z 57 samostatně sledovaných národností toto procento gramotných bylo nejvyšší – byli první (za nimi byli Finové, Židé, Estonci, Němci atd.). Z 1.000 osob určité národnosti mělo středoškolské vzdělání 190 Čechů a Slováků, přičemž vyšší počet byl jen u Židů (268) a u Litevců (193). Vysokoškolské vzdělání mělo 21 Čechů a Slováků z tisíce osob (vyšší počet byl u Židů, Litevců a Lotyšů). To jistě svědčí o kulturní vyspělosti Čechů.

Přesídlování. Po druhé světové válce došlo ke skupinovému přesídlení Čechů do Československa z obou částí bývalé Volyňské gubernie, neboť západní Volyň byla v roce 1939 přičleněna k Ukrajině (povolení k přesídlení dostali pouze Češi z bývalé Volyňské gubernie. Přesídlit nemohli např. ani Češi ze sousední bývalé Kyjevské gubernie, ti přijeli až v 90. letech minulého století). Po válce v roce 1947 přijelo na 33 tisíc osob a spolu s asi 10 tisíci vojáky Svobodovy armády, kteří po skončení války už zůstali v Československu a čekali na příjezd svých rodin z Volyně, jich bylo přes 40 tisíc. Další skupinové přesídlení Čechů a jejich potomků z Ukrajiny a částečně z Běloruska se uskutečnilo začátkem 90. let po výbuchu jaderné elektrárny v Černobylu v roce 1986. Uskutečnilo se jako státem řízené přesídlení z humanitárních důvodů a jednalo se přibližně o dva tisíce osob (po nich přijeli také Češi hlavně z Kazachstánu a z Ruska). A zájem o přesídlení potomků Čechů z bývalého Sovětského svazu nadále pokračuje.